

Стратулат Н. В.

Національна академія внутрішніх справ

ВИПАДКИ ПОРУШЕННЯ АКЦЕНТУАЦІЙНИХ НОРМ У ФАХОВОМУ МОВЛЕННІ

У статті проаналізовано актуальні питання мовних норм у мовленнєвій фаховій практиці, дотримання яких є вагомим показником загальної професійної культури. Акцентовано увагу на ролі акцентуаційних норм сучасної української літературної мови в реалізації їх у мовленні фахівців правової галузі. Виявлено, що правила наголошування є складними для засвоєння, тому вони становлять важливу ланку в опануванні мови й використанні її на практиці – у професійному мовленні.

Спираючись на наведені приклади, названо основні причини недотримання норм наголошування, яке свідчить про низький рівень мовленнєво-професійної культури.

На поданому лексичному матеріалі описано типові помилки, які відображають недотримання нормативності щодо наголосу. Визначено причини цих помилок та названо шляхи їх уникнення під час вимови, зокрема у професійному мовленні.

У межах лексико-граматичного класу іменників визначено продуктивні групи номінативних одиниць, котрі репрезентують основні випадки порушення акцентуаційних норм.

На конкретних прикладах лексичних одиниць (іменниках) простежено особливості випадків недотримання норм вимови, зокрема правильного наголосу. Спостереження показали, що найвірогідніше припуститись помилки з визначенням наголосу в таких групах: віддієслівні іменники середнього роду із загальним значенням опрідметненої дії (процесу); віддієслівні іменники, які утворились шляхом усічення основи, із загальною семантикою – процес, дія; іменники на позначення осіб (найменування родинних і близьких відносин), а також одиниці з наявними у структурі слова певними коренями.

Ключові слова: культура професійного мовлення, мовленнєва практика, провила наголошування, порушення наголосу, типова помилка, наголос іменників.

Постановка проблеми. Питання формування грамотного мовлення в підготовці фахівців правової сфери в контексті загальної професійної культури, безсумнівно, є пріоритетним, адже рівень професійного мовлення є певним своєрідним індикатором фахової компетентності. І на сьогодні, коли ринок праці в умовах значних соціальних перетворень і постійної мінливості висуває високі вимоги до майбутнього фахівця, суттєво підвищились і відповідні стандарти до рівня його комунікативних умінь та навичок, що, зі свого боку, суттєво впливає на ефективність загальної професійно-правової діяльності. За словами мовознавців-сучасників, фахова діяльність юриста має яскравий соціальний характер, де основним засобом його спілкування є мова, доречно і грамотно використання якої в мовленнєвій професійній практиці є показником професіоналізму [3, с. 23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання фахової культури, передусім мовленнєвої, вченими досліджується в різних аспектах.

Так, наукові розвідки цього актуального питання можемо побачити у працях Л. Барановської та С. Циганій [3], які розглядають культуру мови як складник культури професійного спілкування, Ю. Короткова аналізує головні якості, притаманні культурі мовлення правників [1], Н. Артикуца висвітлює підходи до мовної підготовки фахівців галузі права, Л. Чернікова пропонує шляхи вдосконалення мовної підготовки майбутніх правознавців [5], І. Саражинська вивчає шляхи формування мовленнєвої компетенції майбутніх працівників правоохоронної сфери [2], А. Токарська та І. Качан описують ознаки офіційно-ділового стилю мовлення правників [6] тощо. Проте актуальність вивчення питання культури професійного мовлення залишається, оскільки практика показує, що на сьогодні ще є прогалини у процесі професійної комунікації, зокрема в дотриманні мовних норм у мовленнєвій діяльності юристів. Вилучення цього недогляду, безперечно, сприятиме підвищенню рівня професійної компетентності фахівця.

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати випадки порушення мовних норм (норм наголошування) в мовленнєвій фаховій практиці; висвітлити типові помилки, які порушують культуру мовлення правника як фахівця, і з'ясувати причини їх виникнення; згрупувати виявлені помилки за семантичними і граматичними ознаками в межах іменникових одиниць; виявити роль мовної норми, зокрема її дотримання, в загальній мовленнєво-професійній культурі.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що «культура мови є найвищим рівнем володіння людиною писемними та усним засобами мови» [3, с. 23], одним із головних елементів якої є, власне, мовна нормативність. А нормативність, зі свого боку, – це невідхильність від установлених й утверджених певних правил. Відомий мовознавець С. Єрмоленко, яка є одним з авторів енциклопедичного видання «Українська мова», акцентує увагу на тому, що «Мовна норма – головна категорія культури мови» [7]. І ця категорія поширюється як на орфоепічні, орфографічні, так і на лексичні й інші норми української мови.

Розглянемо акцентологічні норми, які регулюють наголошуваність слів у сучасній українській літературній мові, а також випадки їх недотримання у професійному мовленні.

Правила наголошування (акцентуаційні норми, або словесний наголос) сучасної українській літературній мові для засвоєння є нелегкими. Передусім це можна пояснити такою характерною рисою для українського словесного наголосу, як рухомість. Наприклад, форма називного відмінка іменника чоловічого роду однини *фахівце́ць* буде мати наголос на *е*, а форма родового відмінка – на *я фахівця́*, або ж форма множини у всіх відмінках: *фахівці́*, *фахівці́в*, *фахівця́ми* тощо.

Проте, звичайно, в українській мові є багато слів, котрі мають нерухомий (сталий) наголос – під час змінювання лексичних одиниць за формами роду, числа, відмінка тощо залишається незмінним. Наприклад, форма називного відмінка іменника чоловічого роду однини *украї́нець* (наголос на *ї*) при змінюванні наголос залишається нерухомим (сталим): *украї́нця* (чоловічий рід, однина, родовий відмінок), *украї́нцем* (чоловічий рід, однина, родовий відмінок), *украї́нка* (жіночий рід, однина, називний відмінок), *украї́нки* (жіночий рід, однина, родовий відмінок), *украї́нці* (множина, називний відмінок), *украї́нці́в* (множина, родовий відмінок) тощо.

Описані вище особливості наголосу в українській мові є своєрідними причинами, котрі

зумовлюють виникнення помилок наголошування, оскільки часто користувачі мови (за відсутності відповідних знань, з одного боку, і практики – з іншого) в мовленні припускають порушень акцентуаційних норм, тобто нерідко трапляються помилки, зумовлені змішуванням рухомого й нерухомого наголосу.

Крім того, одним із чинників, який спричиняє порушення нормативності мовлення, є калькування з російської мови – регресивна асиміляція. Проілюструємо це явище такими прикладами: *симе́трія* замість *симетрі́я*, *дошка́* замість *дошкa*, *до́чка* замість *дочкa*, *ці́нник* замість *цінни́к*. І таких випадків, котрі демонструють порушення правил наголосу під іншомовним впливом, можна навести багато.

Варто також назвати вплив діалектних акцентуаційних особливостей, які впливають на практику мовленнєвої діяльності. Тут влучними будуть такі приклади: *сво́'я* замість *сво'я́*, *о́'знаки* замість *озна́'ки*.

Зрозуміло, що все це викликає труднощі у процесі засвоєння нормативного наголосу певного слова. Проте (і на цьому варто наголосити) складність опанування акцентуаційних норм не повинна спричинити їх ігнорування, оскільки дотримання правил наголошення є складником мовної культури загалом і професійної зокрема. Подолання недоліків у наголошенні слів потребує передусім щоденної праці над собою, усвідомлення акцентуаційних особливостей, постійного тренування, а також апробування в мовленнєвій фаховій практиці. Невипадково Іван Огієнко у своїй праці «Наука про рідномовні обов'язки» надав значної уваги дотриманню мовних норм у мовленні, зокрема й норм наголошування: «Літературний наголос – основа літературної вимови, а тому працюймо для набуття собі доброго літературного наголосу» [4, с. 14].

Ефективність цієї щоденної роботи залежить від лінгвістичного інтелекту, мовленнєвої мобільності особистості (й такої ж мобільності середовища, в якому перебуває ця особистість), де не останнє місце посідає мотиваційний компонент.

Проаналізуємо вивчені типові порушення наголосу у словах, розподілимо на групи та опишемо їх основні характерні особливості. Звернемо увагу на те, що приклади, де є ймовірність припуститись помилки або ж вона для такого випадку характерна, подаємо у словосполученнях як елементах мовлення. Це певні своєрідні відрізки професійної мовленнєвої діяльності. Наголосимо, що свої спостереження здійснювали в одному фаховому середовищі – правовому.

Досліджуваний матеріал показав, що найбільшу групу серед випадків порушення правил наголошування становлять іменники. І це природно, оскільки іменників, які за своєю функцією й суттю об'єднують слова на позначення предметності, в українській мові найбільше. А значить, і найбільша ймовірність уживання саме іменників невідповідно до встановлених в українській літературній мові норм.

У межах цього лексико-граматичного класу найперше місце посідають віддієслівні іменники середнього роду із суфіксами **-анн-**, **-янн-**, **-енн-**, **-ятт-** із загальним значенням одметненої дії (процесу), в яких нормативним (переважно) є наголошуваний суфікс: *адвокатува'ння, абсолютизува'ння, зізна'ння, вага'ння, надба'ння, чита'ння* та інші. Як відомо, в сучасній українській мові такі лексичні одиниці становлять основний масив серед розрядів віддієслівних іменників. І правовій галузі, звісно, їх необхідно віднести до групи найчастотніших, оскільки за граматичним і словотвірними значеннями такі іменники проявляють активність, відображаючи таку галузь знань, як юриспруденція. Це, зі свого боку, пояснює частотність типових помилок, яких припускаються фахівці цієї галузі. Продуктивність цієї групи можна продемонструвати такими прикладами з порушенням акцентуаційної норми: *основні завдання', термін ви'конання, фахові видання', чергове зібрання', обрання' керівника, поє'днання сил, вигнання' військ, визнання' помилок, складне запита'ння, термін навчання', правові вчення'*. Відповідно ж до норм наголошування правильні варіанти будуть такі, де наголос, як зазначалось вище, падає на суфікс віддієслівних іменників: *основні завда'ння, термін викона'ння, фахові вида'ння, чергове зібра'ння, обра'ння керівника, поєдна'ння сил, вигна'ння військ, визна'ння помилок, складне запита'ння, термін навча'ння, правові вче'ння*.

Однак у межах цієї групи зустрічаються поодинокі випадки, де за традицією наголос не відповідає загальній тенденції. Так, правильно вживати *рівне ди'хання, мати зобов'язання*, а неправомірним у цьому разі буде: *рівне диха'ння, мати зобов'яза'ння*. Або ж слова, які залежно від своєї лексичної семантики будуть мати той чи інший наголос. Для прикладу можна навести такий іменник, як *заняття*. У значенні «те, чим хто-небудь займається (справа, праця тощо)» в цьому слові традиційно наголос падає на суфікс: *зая'ття*. Якщо ж у значенні «урок, лекція в навчальних закладах і, взагалі, навчальна справа», то – на

закінчення: *заняття'*. Тому *мати своє заня'ття*, але *відвідати заняття'* з *цивільного права*.

Спостереження над випадками недотримання норм наголошування демонструє активне входження у «групу ризику» віддієслівних іменників, які утворились шляхом усичення основи, із загальною семантикою – процес, дія: *ро'змах, витрати, о'бстріл* та інші. Продуктивність цієї групи переважно зумовлена впливом російської мови, калькуванням вимови того чи іншого слова з неправильним наголошенням, відповідно до норм сучасної української літературної мови. Проілюструємо це таким мовним матеріалом: *пока'з досягнень, пе'репис населення, розла'д у сім'ї, розпа'д системи, ви'моги до документів* – порушено норми наголошування. Натомість нормативний варіант зовсім інший, власне, він і демонструє особливість, характерні риси, притаманні системі української мови. Порівняймо для прикладу: *по'каз досягнень, пере'пис населення, ро'здад в сім'ї, ро'здад системи, вимо'ги до документів* – дотримано норм наголошування.

Окрему групу слів, для яких характерні ймовірні порушення наголосу під час вимови (що, зі свого боку, порушує грамотність й одночасно правильність вимови усного мовлення) займають іменники на позначення осіб (найменування родинних і близьких відносинів, ознака за місцем народження, а також на позначення професійних занять (виду діяльності) особи. Причому це лексеми на позначення осіб як чоловічого, так і жіночого родів: *експе'рт, при'ятелька, уро'дження*. Репрезентують випадки порушення акцентологічної норми такі одиниці: *молодша до'чка, старший донька', мій ві'тчим, опікуватись дітьми', краща подруга', хорошиий прия'тель, уродже'нець Херсонщини* – неправильний варіант. Натомість правильно ж говорити *молодша дочка', старший до'нька, мій вітчи'м, опікуватися ді'тьми, краща по'друга, хорошиий при'ятель, уро'дження Херсонщини*.

Варто звернути увагу в цій групі на слово *підданий*, оскільки саме лексична семантика (а семантична структура цього слова має два значення) визначає місце наголосу в ньому. Так, у першому значенні «дієприкметник пасивний минулого часу чоловічого роду до *піддати*, де *піддати* означає – допомагати кому-небудь підняти щось важке; впливати, діяти чим-небудь на когось, щось із метою поліпшення, вдосконалення; класти, сипати, лити тощо на додаток до чого-небудь; додавати, добавляти та інше» наголос падає на перший склад – *підданий*. Друге

значення «особа, яка перебуває в підданстві певної держави, влади, правителя» вимагає зміни наголосу, у такому разі буде наголошений другий склад – *підда'ний*. Порівняймо, до першого прикладу *підданий пливу* – наголос на першому складі, до другого – *слов'янський підда'ний* – на другому.

В окрему групу варто виокремити слова, які за своєю специфікою перебувають у безпосередньому зв'язку з їх аналогами щодо нормативного наголошування (зادля недопущення помилок у мовленні варто знати цю логічну особливість).

Особливості цього зв'язку виявляються насамперед у тому, що кожному слову цієї групи властива подібність до акцентуаційних норм. Скажімо, якщо виникають труднощі з вибором наголосу у слові *каталог* (друга частина **-лог**), і сумніви *ката'лог* чи *катало'г*, то варто звернутися до іменників, які у своїй словотвірній структурі також мають частину **-лог**, на яку й падає наголос. Наприклад, *монолог юриста*, *форма діалогу*, *актуальний полілог*, *останній некролог*. Вочевидь, якщо виникає питання щодо наголосу у слові *каталог*, безсумнівно, скориставшись методом аналогії, розуміємо, що наголошеним буде останній склад, тобто **-лог**. Тому правильно буде вимовляти *катало'г юридичної літератури*, а не *ката'лог юридичної літератури*.

Метод аналогії поширений і на групу слів, які у своїй словотвірній будові мають другу частину **-опис**. Найпоширенішими типовими помилками тут є наголошування першого складу під час вимови у словах *жи'вопис*, *ру'копис*. Зрозуміло, що це явна калька з російської мови, для якої саме таке наголошення є нормативним. Проте в сучасній українській мові правила наголосу, які поширюються на ці слова, інші. І їх, безперечно, треба знати. Знову ж таки можна вдатись до методу схожості, за яким наголос буде ідентичний до подібних випадків. Скажімо, *новий право'пис*, *часо'пис українською мовою*. Вимовити інакше, ніж з наголосом на **-о'пис**, – неможливо (інші форми навіть звучати будуть штучно). Спробуємо застосувати названий метод до слів *живопис* і *рукопис*. Маємо відповідні до чинних правил варіанти: *твори живо'пису*, *надіслати руко'пис*.

Регулярно вживають у професійному мовленні із порушенням правил вимови такі слова, до складу яких уходить частина **-мов-** у ролі кореня. Найтипівішим у цій групі є слово *вимова*. У контексті досліджень щодо правильності усного мовлення, мабуть, цей приклад звучить як іронія, однак це лише підтверджує актуальність

питання, котре вивчаємо. Тож знову звернемося до методу аналогії, який використовуємо. Так, для прикладу подамо словосполучення, елементами яких є одиниці, що містять наголошуваний корінь **-мов-**: *найкраща промо'ва*, *відмо'ва від подарунків*, *підмо'ва на злочин*. Оскільки цей метод спрацьовує в подібних випадках завжди і для запам'ятовування він дійсно є дієвим, застосування його в мовленні дозволить дотримуватись правил наголошування. Серед двох варіантів *правильна вимо'ва* і *правильна ви'мова*, безсумнівно, обираємо перший. Звертаємо вашу увагу на те, що це словосполучення, його зміст, стосується як відображення нормативності мовлення, так і обраної позиції користувача мови в підвищенні рівня культури в мовній практиці.

Не оминуло питання правильного вибору наголосу й під час уживання в мовленні слова *довідник*, із словотвірним елементом **-від-**, що, як і в попередньому прикладі, виступає в ролі кореня. Переважно вимова цього слова, зокрема наголошування, неправильна, оскільки перевагу надають наголосу на суфікс **-ник-**: *довідни'к*, що, зі свого боку, є порушенням правила. Узнявши до уваги, що за правилами сучасної української мови це слово вимовляємо як і його спільнокореневу одиницю *український відпові'дник* (у складі словосполучення), не зможемо припуститись помилки. Серед варіантів *спеціальний дові'дник* і *спеціальний довідни'к* обираємо перший, відповідно до правила.

Також уваги заслуговує постійна помилка в часто вживаному слові *листопад*, частиною структури якого є корінь **-пад-**. Чомусь, можливо, до власних фонетичних уподобань або ж під впливом діалектів, переважно вимовляють із наголосом на другий склад *листо'пад*, хоча це є порушенням норм вимови. Прослідкуємо як вимовляється корінь **-пад-** в інших спільнокореневих словах (під наголосом чи без наголосу). Для прикладу візьмемо *затяжний снігопа'д*, *місце біля водопад'ду*. Попри те, що ці спільнокореневі слова мають два корені, (як і у слові *листопад*) наголос падає на другий корінь (**-пад-**). Тому за аналогією застосовуємо це правило й до слова *листопад*: *листопа'д цього року*.

Висновки і пропозиції. Отже, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що акцентуаційні норми, як і інші мовні норми, посідають чільне місце у процесі утвердження особистості фахівця. Дотримання мовних норм відображає рівень фахової компетентності. Порушення правил вимови, передусім наголосу, демонструє

низький рівень мовленнєво-професійної культури. Причинами недотримання норм наголошування є: змішування рухомого й нерухомого наголосів (які характерні для української мови), вплив інших мов, зокрема російської, та діалектної форми мови.

Досліджуваний мовний матеріал показав, що серед лексико-граматичного класу іменників (у межах якого проводилось вивчення, оскільки він представляє найбільшу групу лексики) продуктивними групами, котрі відображають порушення норм наголосу, є віддієслівні іменники середнього роду із суфіксами **-анн-**, **-янн-**, **-енн-**, **-ятт-** із загальним значенням опредметненої дії

(процесу); віддієслівних іменників, які утворились шляхом усічення основи, із загальною семантикою – процес, дія; іменники на позначення осіб (найменування родинних і близьких відносин, ознака за місцем народження, а також на позначення професійних занять (виду діяльності) особи. Крім того, випадки недотримання правил наголошування зустрічаємо у словах, у структурі яких є корені **-лог-**, **-опис-**, **-мов-**, **-від-**. Незважаючи на те, що акцентуаційні норми є складними для засвоєння, вони, безсумнівно, становлять важливу ланку у вивченні мови й використанні її на практиці – у фаховому мовленні, у професійно-правовому спілкуванні зокрема.

Список літератури:

1. Артикуца Н. Нові підходи до мовної підготовки майбутніх юристів і викладачів права. *Право України*. 1997. № 12. С. 33–39.
2. Барановська Л., Саражинська І. Формування професійно-мовленнєвої компетенції майбутніх фахівців правоохоронної сфери. *Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць*. Київ : 2008. Вип. 27. Част. 1. С. 45–50.
3. Барановська Л., Циганій С. Культура мови як складова культури професійно-правового спілкування працівників юридичної галузі. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка, Психологія*. 2015. № 6. С. 23–25.
4. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів : Фенікс, 1995. 46 с.
5. Чернікова Л. Шляхи удосконалення мовної підготовки майбутніх правознавців. *Культура народів Причорномор'я*. 2012. № 239. С. 134–136.
6. Токарська А., Кочан І. Культура фахового мовлення правника : навчальний посібник для вузів. Львів : Світ, 2003. 310 с. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um55.htm>.

Stratulat N. V. CASES OF THE ACCENTUAL NORMS VIOLATION IN PROFESSIONAL SPEECH

The article is devoted to topical issues of linguistic norms in speech professional practice, compliance with which is an important indicator of the general professional culture. Emphasis is placed on the role of the accentual norms of the modern Ukrainian standard language in their implementation in the speech of legal professionals. It was found that rules of accent are difficult to learn, so they are an important link in mastering the language and using it in practice – in professional speech.

Based on the above examples, the main reasons for non-compliance with the accent standards, which indicates a low level of speech and professional culture, are identified.

The given lexical material describes typical errors that reflect non-compliance with the accent standards. The causes of these errors are identified and ways to avoid them during pronunciation, in particular in professional speech, are identified.

Within the lexical and grammatical class of nouns, productive groups of nominative units which represent the main cases of the accentual norms violation have been determined.

On specific examples of lexical units (nouns) the peculiarities of cases of non-compliance with pronunciation norms, in particular correct accent, are traced. Observations have shown that it is most likely to make mistakes with the definition of accent in the following groups: verbal nouns of the middle gender with a common meaning of the objectified action (process); verbal nouns formed by truncating the base, with common semantics – process, action; nouns for the designation of persons (name of kinship and close relations), as well as units with certain roots in the word structure.

Key words: culture of professional speech, speech practice, rules of accent, violation of accent, typical mistake, accent of nouns.